

DE BYZANTIJNSE ERFENIS VAN DE SLAVISCH-ORTHODOXE WERELD

"*Civilizing the Orthodox Slavs is Byzantium's most enduring contribution to the making of our world.*" Deze woorden van de grote byzantinoloog en slavist, Ihor Ševčenko¹, zijn niet overdreven. Byzantium heeft zijn stempel gedrukt op bijna alle facetten van de Slavisch-orthodoxe cultuur: taal, godsdienst, wereldvisie, kunst. Bovendien is die invloed ook chronologisch niet begrensd: hij begon met de kerstening in de 9de-10de eeuw, en duurde onafgebroken voort tot de in de 18de-19de eeuw bij de Zuidslaven (Bulgarije en Servië), in Rusland tot aan Peter de Grote (1700), maar op spiritueel vlak tot in de 19de eeuw. Gezien de omvang van de problematiek, zou ik me hier willen beperken tot twee aspecten, waarmee ik, als filoloog, het meest vertrouwd ben: taal en literatuur enerzijds en ideologie anderzijds. Bij wijze van algemene inleiding behandel ik achtereenvolgens: het verloop van de kerstening van de Slavische wereld, de kanalen, waarlangs de Byzantijnse invloed zich verspreidde en de belangrijkste fasen van die invloed. Vervolgens zou ik de draagwijdte van die invloed willen aantonen op de Oudslavische taal en literatuur, en anderzijds op de Slavische wereldvisie, meer bepaald op de Russische messianistische gedachte.

De kerstening van de Slaven

Toen de Slavische staten ontstonden in de 9de en 10de eeuw, was er voor hen geen andere mogelijkheid om de superieure cultuur van de christelijke centra, Rome en Byzantium, over te nemen, dan tot het christendom over te gaan. Hun grote bekommernis was daarbij, hun politieke onafhankelijkheid te kunnen bewaren tegenover de staat die hen evangeliseerde.

Het initiatief ging uit van het vorstendom *Moravië*, dat toen ook Bohemen, Tsjechië, Slovakije en een deel van Hongarije omvatte. Aanvankelijk werd deze staat geëvangeliiseerd door Duitse monniken, die het Latijn opdrongen. Maar in 860 stuurde vorst Rostislav een gezantschap naar de Byzantijnse keizer, Michael III, met het verzoek om missionarissen te sturen die het Moravische volk *in de eigen taal*, dus in het Slavisch, zouden evangeliseren. De bedoeling van deze zending was in de eerste plaats politiek: Rostislav wilde een verbond sluiten met Byzantium om zich te beveiligen tegen zijn machtige buur: Duitsland, maar anderzijds wilde hij

¹ *Preface to Ivan Dujčev, Slavia Orthodoxa*, herdrukt in zijn verzamelbundel: *Byzantium and the Slavs*.

toch zijn culturele autonomie verzekeren. Van hun kant zagen de Byzantijnse keizer en patriarch Photios hier een kans om hun wereldlijke en geestelijke invloed uit te breiden in Centraal Europa. Ze stemden - niet zonder enige aarzeling - met het voorstel in, ook met de ongewone vraag van Rostislav om in de inheemse taal gekerstend te worden. Een dergelijk gebaar van culturele tolerantie kon Byzantium zich slechts veroorloven tegenover een staat, die ver buiten de rijksgrenzen lag. Bovendien stond de publieke opinie in Konstantinopel niet onverdeeld gunstig tegenover dit linguïstische en vooral liturgische experiment. Onder de hoge clerus bevonden zich heel wat aanhangers van de zogenaamde *drietalendoctrine*. Volgens deze opvatting, die eerder een mythe is gebleken dan een theologisch gefundeerde doctrine, mochten in de liturgie alleen de *drie heilige talen* gebruikt worden: Hebreeuws, Grieks en Latijn, d.w.z. de talen, waarin Pilatus de inscriptie op het Kruis had laten aanbrengen. Met de aanhangers van deze theorie, de zogenaamde trilinguïsten of pilatisten, zullen de Slavenapostelen later vaak af te rekenen hebben.

De leiding van de missie naar Moravië werd toevertrouwd aan twee uiterst bekwame mannen, de gebroeders Konstantinos en Methodios. Ze waren afkomstig uit Thessaloniki en spraken ook "Slavisch", meer bepaald een Makedonisch dialect. Men moet weten dat, sedert de Slavische invasies in Griekenland rond het jaar 600, het platteland rond Thessaloniki door Slaven bevolkt was. De stad was nagenoeg tweetalig. In de *Vita* van de H. Methodios, die historisch zeer betrouwbaar is, zegt de keizer tot de gebroeders: *Jullie zijn geboren in Thessaloniki en alle inwoners van die stad spreken vloeiend Slavisch*. Wie waren deze Konstantijn en Methodios, die de geschiedenis zijn ingegaan als de *Slavenapostelen*? Hun leven en daden zijn tot in de details bekend uit eigentijdse Slavische, Griekse en Latijnse bronnen. De jongste, Konstantijn, later beter bekend onder zijn monnikennaam Kyrillos, was ongetwijfeld één van de geleerdste mannen van zijn tijd. Hij was een leerling van de grote Byzantijnse humanist, Photios, die als patriarch de drijvende kracht was van de missie naar Moravië. Konstantijn doceerde zelf ook een poos aan de universiteit van Konstantinopel. Hij was een echte polyglot en kende naast Grieks, Latijn en Slavisch, ook Hebreeuws, Arabisch en Syrisch. Omwille van zijn talenkennis, en tevens als autoriteit in de theologie, had hij vóór de zending naar Moravië reeds aan andere belangrijke gezantschappen deelgenomen, o.a. naar het hof van de Chazaren in de Krim. Zijn oudere broer, Methodios, was gouverneur geweest van een Slavische provincie van het Rijk, maar gaf zijn carrière op om in het klooster te gaan. Ook Konstantijn voelde zich tot het geestelijk leven aangetrokken en was priester gewijd. De zending naar Moravië zou echter aan het leven van de

twee broers, de geleerde en de administrator, een heel andere wending geven.

Vóór hun afreis moesten eerst enkele praktische problemen opgelost worden. De Slaven hadden tot dan toe geen geschreven cultuur, dus geen alfabet. In de *Vita* zegt Konstantijn tot de keizer: *Hoe kan ik daar het Evangelie verkondigen, indien ze geen alfabet hebben? Ik kan toch geen preek op het water schrijven?* Waarop Michael III, die het linguïstisch talent van zijn pupil niet onderschat, antwoordt, dat hij dat probleem met Gods hulp wel zal oplossen. Daarop zondert Konstantijn zich met zijn medewerkers af in gebed. Al spoedig "openbaart" God hem de Slavische letters en Konstantijn schrijft ze neer. Tot zover het relaas in de *Vita*. Dit door God gereveleerde alfabet is niet het cyrillisch, dat nochtans naar Konstantin-Kiril is genoemd, maar het glagolitisch (fig.1 p.157). Het glagolitisch is een vrij ingewikkeld schrift, maar buitengewoon goed aangepast aan de Slavische taal. Op welke manier Konstantijn de mysterieuze lettertekens precies ontworpen heeft (de goddelijke inspiratie buiten beschouwing gelaten), is een vraag die de wetenschap nog steeds bezighoudt. Sommige grafemen zijn duidelijk beïnvloed door het Hebreeuws, andere kunnen aan diverse Oosterse alfabetten ontleend zijn, nog andere lijken hun oorsprong te vinden in de Byzantijnse cryptografie. Volgens een theorie die steeds meer veld wint, zouden de letters bovendien een symbolische betekenis hebben.

Vervolgens dienden een aantal boeken, die voor het missioneringswerk noodzakelijk waren, vertaald te worden in het Slavisch. Nog voor hun vertrek vertaalden de gebroeders en hun medewerkers een evangeliarium en de liturgische boeken. De eerste regel die Konstantijn in het nieuwe alfabet neerschreef, althans volgens zijn *Vita*, was de aanhef van het Johannesevangelie: *In het begin was het Woord*. Het werd meteen ook de eerste zin van de Slavische literatuur.

In 863 kwamen de Byzantijnse zendelingen aan in Moravië, waar ze, onder de bescherming van Rostislav, begonnen met de vorming van een inheemse clerus en de invoering van de Slavische liturgie, ondanks de voortdurende tegenkantingen van de Duitse Kerk. Vijf jaar later trokken Konstantijn en Methodios naar Rome om er hun Slavische leerlingen tot priester te laten wijden. Paus Hadrianus II ontving hen met grote eer. Hij scheen ook geen bezwaar te hebben tegen de Slavische liturgie in Moravië, hoewel de Latijnse Kerk normaal alleen het Latijn toeliet. Waarschijnlijk was de paus niet ontevreden dat de groeiende macht van de Duitse Kerk daardoor werd ingedijkt. Als blijk van zijn steun aan het werk van de broers, liet hij de Slavische liturgische boeken wijden in de kerk van Santa Maria Maggiore,

en in vier andere kerken een Slavische liturgie celebreren. In Rome werd Konstantijn ernstig ziek, hij voelde zijn einde naderen en trad er in een Grieks klooster onder de naam Kyrillos. Hij stierf er in 869 en werd begraven in de kerk van San Clemente². Methodios werd door de paus tot aartsbisschop van Pannonië benoemd en keerde terug naar Centraal Europa om er het werk voort te zetten. Maar in Pannonië kwam hij in conflict met Duitse monniken. Op bevel van de aartsbisschop van Salzburg werd hij gevangen genomen en pas jaren later, door tussenkomst van paus Johannes VIII, vrijgelaten. Hij zette zijn werk nog 13 jaar voort in steeds moeilijkere omstandigheden. Vanuit Rome kwam nu ook meer en meer verzet tegen de Slavische liturgie. De opvolgers van Johannes VIII sloegen de Slavische liturgie in de ban. Toen Methodios in 885 stierf werd de Slavische Kerk met geweld ontbonden; zijn leerlingen werden verdreven of gevangen genomen. Moravië en Pannonië gingen definitief behoren tot de Roomse Kerk. Hierdoor scheen het werk van Konstantijn en Methodios volledig ongedaan gemaakt. Maar het zou elders voortgezet worden, eerst in Bulgarije.

De vorst van *Bulgarije*, khan Boris, die zich bedreigd voelde door het Byzantijns - Moravische bondgenootschap, zocht toenadering tot het Frankische rijk om gekerstend te worden. De Byzantijnse keizer dwong hem echter zich te laten dopen volgens de Griekse ritus en stuurde een Griekse clerus naar de Bulgaarse hoofdstad, Preslav. Misnoegd over deze opdringerige helleniseringspolitiek (Byzantium voert hier dus een heel ander beleid dan in Moravië), wendde Boris zich vervolgens tot Rome. De missionering door Roomse zendelingen, die het Latijn opdrongen, werd echter een mislukking, en toen Boris' eis van een onafhankelijk aartsbisdom niet werd ingewilligd, bevond de khan zich in een impasse. Op dat ogenblik echter zochten enkele leerlingen van Methodios die uit Moravië waren verdreven, hun toevlucht in Zuid-Bulgarije, in de streek van Ohrid (Makedonië). Boris greep deze buitengewone kans om Bulgarije te laten kerstenen door Slaven en in het Slavisch. Vanuit Ochrid verspreidde de Slavische ritus zich over gans het Bulgaarse rijk. Onder leiding van Kliment en Naum, de belangrijkste leerlingen van Konstantijn en Methodios, werd Ohrid het eerste grote centrum van christelijke cultuur in Makedonië. Er ontwikkelde zich een belangrijke Oudslavische (vertaalde) literatuur, nog steeds in het glagolitisch geschreven.

² De kerk werd vernietigd in 1084 tijdens de inval van de Noormannen. Op het einde van de 11de eeuw werd ze in haar huidige vorm herbouwd, terwijl de oude kerk met puin werd opgevuld. Bij opgravingen in de 2de helft van de 19de eeuw kwam de oude basilica terug aan het licht, maar het graf van Konstantijn bleek leeg te zijn. De enige authentieke relikwie, een vinger van de heilige, rust in de kapel van Kyrillos en Methodios, die Leo XIII in 1886 in San Clemente liet inrichten.

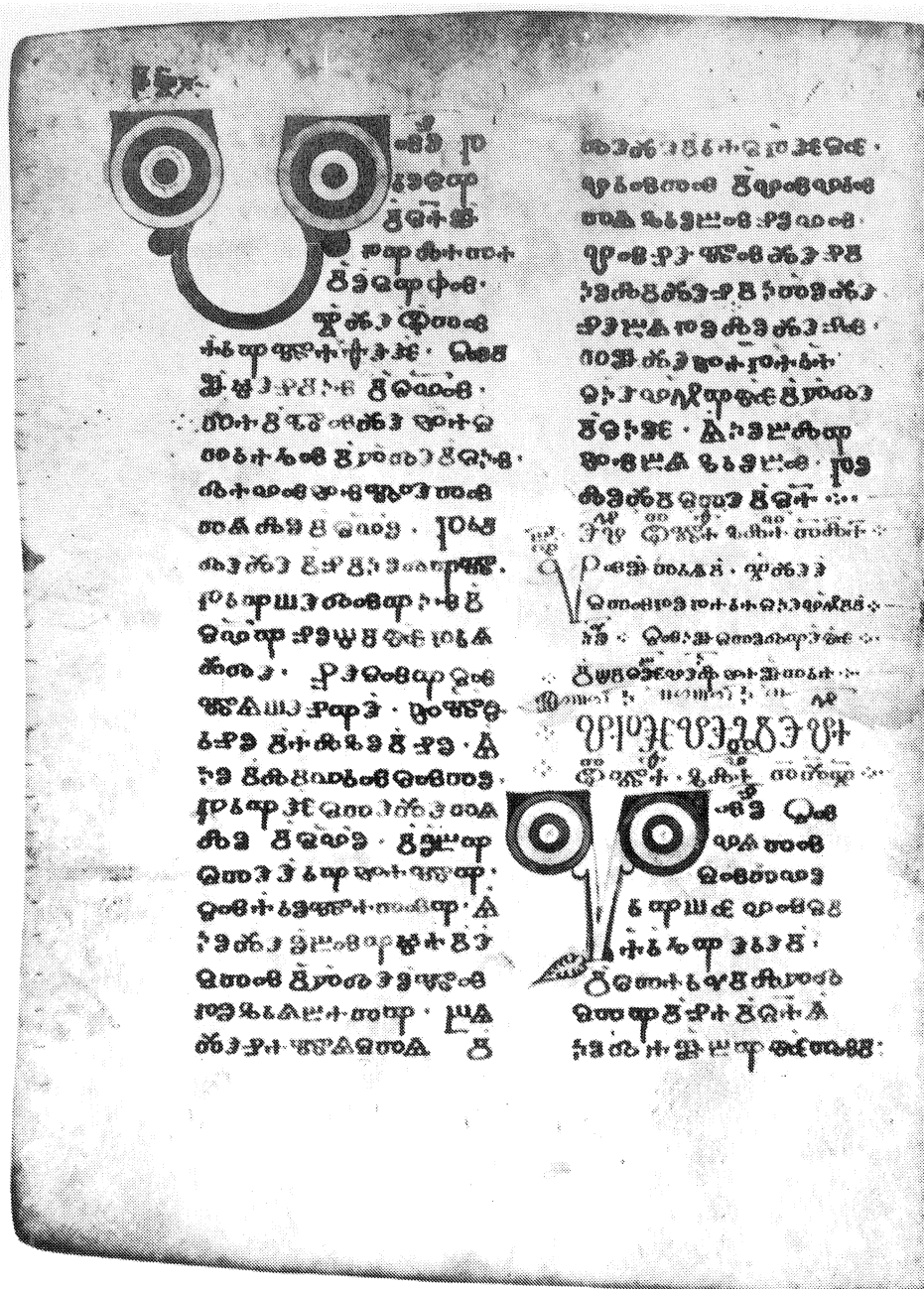

Fig.1. Glagolitsch schrift. "Codex Assemanianus", Evangelie, 10^e eeuw.

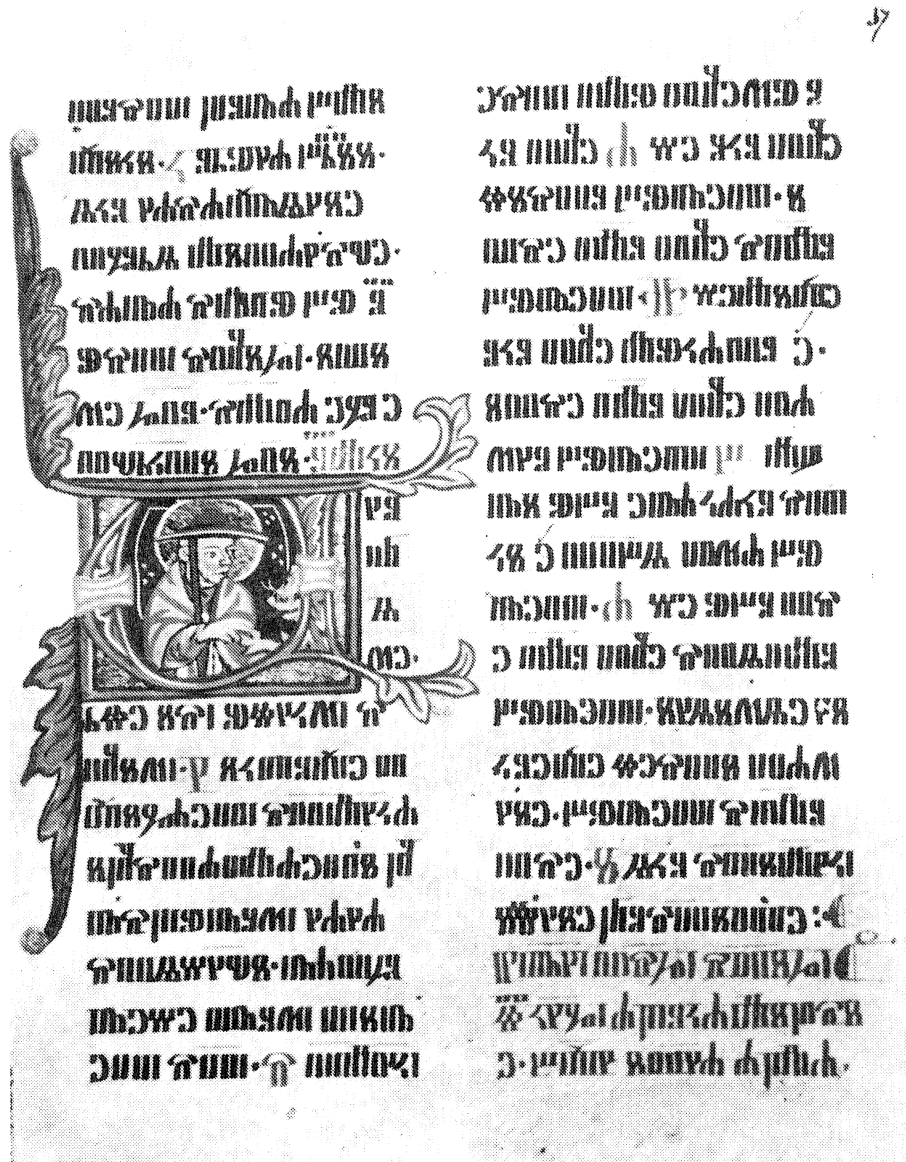

Fig.2 Kroatische hoekige glagolica. "Evangelie van Reims" (1395) met portret van de heilige Hieronymus als initiaal.

Onder de regering van Boris' zoon, *tsar*³ Simeon, ontstond ook in de Bulgaarse hoofdstad Preslav een grote literaire activiteit onder de bescherming van de vorst zelf. Simeon was namelijk opgevoed aan het Byzantijnse hof, en had bij Photios een humanistische vorming genoten. Precies in dit filhelleense milieu van Preslav werd, op het einde van de 9de eeuw, het glagolitische alfabet van Konstantijn vervangen door het eenvoudiger cyrilisch schrift, dat alleen maar een adaptatie was van de Griekse unciaal, maar daarover later. De school van Preslav produceerde een eeuw lang een bijzonder rijke Oudslavische literatuur, die voor het overgrote deel bestond uit vertalingen en bewerkingen uit het Grieks. Het historische belang van deze school is moeilijk te overschatten. Hier werd de Byzantijnse literatuur toegankelijk gemaakt voor de Slaven, maar tegelijk werd hier, door een welbepaalde selectie van de teksten, het culturele leven van de Slavisch-orthodoxe wereld voor vele eeuwen bepaald. Straks komen we hierop uitvoeriger terug.

Vanuit Bulgarije verspreidde de Slavische ritus zich ook in *Servië*, dat toen deel uitmaakte van het Bulgaarse rijk. In *Kroatië*, dat nochtans door de Italianen werd geëvangeliiseerd, drong het glagolitische schrift binnen in de Latijnse ritus. De Roomse Kerk voerde een langdurige strijd tegen deze "glagolitische missen", die uiteindelijk alleen plaatselijk werden toegelaten, nl. in het kustgebied en op de eilanden. De Kroaten bedachten zelfs een anachronistische legende over de oorsprong van dit schrift, om het gebruik ervan in de Latijnse mis te wettigen. Volgens deze legende was het glagolitische schrift een creatie van de kerkvader Hieronymus, die in 348 in Dalmatië werd geboren (dus lang vóór de Slaven zich in dat gebied vestigden). Terwijl het in de Slavisch-orthodoxe landen werd opgegeven ten voordele van het cyrilisch, groeide de *glagolica* in Kroatië uit tot een nationaal schrift en werd een symbool van verzet tegen de latinisering⁴ (fig.2 p.158).

Na Servië vond de Slavische ritus ook zijn weg naar *Roemenië*, waar het Roemeens-Kerkslavisch tot in de 17de eeuw de enige schrijftaal was, en waar het cyrillicke alfabet pas in 1860 werd vervangen door het Latijnse.

³ Simeon is de eerste Slavische vorst die zich *tsar*' (een Slavische adaptatie van *kaisar*) noemt.

⁴ De *glagolica* kreeg in Kroatië een eigen, hoekig karakter. Voor dagelijks gebruik werd het schrift geursiveerd, en vanaf de 15de eeuw werd het ook gedrukt. Stilaan werd het echter verdrongen door het Latijnse alfabet, maar in kleine centra bleef het beoefend tot in de 20ste eeuw.

Als laatste ging tenslotte ook *Rusland* in 988 tot de orthodoxie over, maar reeds lang daarvoor was het christendom in Kiev binnengesijpeld, echter zonder definitieve sporen na te laten. In 957 liet vorstin Olga zich dopen. Het was haar bedoeling om het christendom officieel in Rusland in te voeren, maar toen haar ambitieuze eis van een onafhankelijke kerk door Konstantinopel niet werd ingewilligd, bleef ook haar bekering zonder gevolg. Integendeel, haar kleinzoon, Vladimir, zette nog een heidens tegenoffensief in en richtte een Slavisch pantheon op, met de bedoeling de verschillende ethnische groepen die Rusland bevolkten onder één staatsgodsdienst te verenigen. Maar dit heidense isolement van Rusland bleek onhoudbaar. Vladimir moest kiezen: Byzantium of Rome. De uiteindelijke voorkeur voor Byzantium lag in de lijn van Ruslands historische ontwikkeling: handelsrelaties met Byzantium, diplomatieke contacten, krijgsexpedities enz. Tenslotte was er ook een bijzondere omstandigheid die het doopsel van Vladimir noodzakelijk maakte, namelijk zijn huwelijk met de dochter van de Byzantijnse keizer, prinses Anna. Maar de *legende* rond Vladimirs geloofskeuze is natuurlijk veel mooier. Ze wordt verteld in de *Nestorkroniek*⁵. Vooraleer een beslissing te nemen, ontving Vladimir gezantschappen van de drie grote godsdiensten: de mohammedaanse, de joodse en de christelijke (vertegenwoordigd door Grieken en Duitsers), die hem hun geloof zouden uiteenzetten. Bij de mohammedanen was het vooral de polygamie die Vladimir aantrok. (Volgens de *Nestorkroniek* had hijzelf talrijke kinderen bij vijf verschillende echtgenotes en wel achthonderd concubines in diverse steden van het land.) Maar toen hij hoorde over het drankverbod, leek hem dit een onoverkomelijke hinderpaal, en hij sprak de historische woorden: *Voor de Russen is drinken een plezier, zonder dat kunnen we niet leven*. Toen kwamen de Joden aan het woord, maar die bleken niet eens een eigen land te bezitten. Het heil van *Rus'* lag dus zeker niet in deze godsdienst. De Griekse filosoof, die de christelijke leer verdedigde, beging de onvoorzichtigheid om een afbeelding te tonen van het Laatste Oordeel, wat onmiddellijk een domper zette op het enthousiasme van Vladimir. Hij wilde liever nog wat nadenken, of beter: hij zond zelf waarnemers uit om ter plaatse de godsdiensten te gaan observeren. Bij hun terugkeer brachten deze verslag uit bij de vorst en de bojaren over alles wat ze gezien hadden: de vreemde reinigingsrituelen van de mohammedanen, de strenge erediensten van de Duitsers. Maar bij de Grieken in Konstantinopel was het anders; daar raakten ze niet

⁵ Deze *Kroniek der vervlogen tijden*, zoals de eigenlijke titel luidt, werd grotendeels geschreven door Nestor, een monnik uit het Holenklooster in Kiev (2de helft 11de e.). Het is omzeggens de enige historische bron voor onze kennis van de oudste geschiedenis van Rusland.

uitgekeken op de pracht van de kerken en van de liturgie. Vooral de eredienst in de Hagia Sofia had diepe indruk gemaakt: *We wisten niet of we in de hemel of op aarde waren!* Het relaas over de indrukwekkende schoonheid van de Griekse ritus zou, volgens de legende, de godsdienstkeuze van Vladimir hebben bepaald. Indien in de legende toch een kern van waarheid schuilt, dan is het zeker de grote aantrekkingskracht van de orthodoxe ritus op de Russen. Het is geen toeval dat precies in Rusland de schoonheid van de Byzantijnse liturgie en van de religieuze bouw- en schilderkunst werden geëvenaard, misschien zelfs overtroffen.

Na de bekering van Vladimir en zijn huwelijk met de Byzantijnse prinses, volgde het massale doopsel van de inwoners van Kiev in de Dniepr. De recent opgerichte godenbeelden van het pantheon werden vernietigd. De kerstening van Rus' onder Vladimir bleef evenwel beperkt tot de grote steden. Pas onder de regering van zijn zoon, Jaroslav de Wijze (1037-1054), begon een meer systematische christianisering. Onder Jaroslav werd ook de basis gelegd van de Russische literatuur. Dit was bijna hoofdzakelijk een Byzantijnse literatuur, vertaald in het Russisch Kerkslavisch. Jaroslav zelf zette een echte vertaalcampagne op, maar in tegenstelling tot de Zuidslavische vertalingen, werden de Russische niet rechtstreeks uit het Grieks gemaakt, maar uit het Bulgaars en het Servisch.

Hoe verspreidde zich de Byzantijnse invloed?

Met de evangelisatie begon ook de "byzantinisatie" van de Slavische wereld. Zelf nog bijna onbeschaafd, namen de Slaven onvoorwaardelijk de hoogstaande en prestigieuze Byzantijnse cultuur over, voor zover die beantwoordde aan hun praktische en maatschappelijke behoeften. De voornaamste wegen waarlangs de Byzantijnse invloed binnendrong, waren de kerkelijke hiërarchie (metropolie, kloosters) en de vorstelijke hoven. Zo werden hoofdzakelijk die aspecten van de Byzantijnse cultuur overgenomen, die de Kerk, de Staat en de leidende klasse aanbelangden: staatsinstellingen en staatsideologie, recht, kerkelijke instellingen en kanoniek recht, schrift, literatuur, onderwijs, maar ook religieuze en wereldlijke architectuur, schilderkunst en muziek. Men moet zich voorstellen dat, in Rusland bijvoorbeeld, in de eerste eeuwen na de kerstening, alle (of bijna alle) metropoliëten Grieken waren. Zij kwamen uit Byzantium met een groot gevolg: klerken, vertalers, monniken, architecten en ikonenschilders, die allen hun kennis meebrachten.

Maar de Byzantijnse invloed drong ook door in het dagelijks leven en bij het gewone volk via de liturgie, de kloosters, en de pelgrims, die naar

Konstantinopel of naar de Athosberg trokken⁶. Zo leerden de Russen bv., via het monastieke milieu, veel nieuwe groenten kennen, omdat de monniken overwegend vegetariërs waren.

Het is uiteraard onmogelijk om hier alle aspecten van de Byzantijnse invloed te behandelen, en om de verschillende *fases* van de "byzantinisatie" te schetsen voor elk van de Slavisch-orthodoxe volkeren. Ik zou alleen willen stilstaan bij een cruciale periode in de Slavisch-Byzantijnse betrekkingen, toen de wegen van de Zuidslaven en de Russen uiteengingen, ik bedoel de inval van de Turken in de Balkan en de val van Konstantinopel.

In de 2de helft van de 14de eeuw viel heel de Balkan in handen van de Turken. Vanaf dat ogenblik lieten de Zuidslaven hun vroegere vijandige houding tegenover Byzantium varen en knoopten intense culturele relaties aan als een soort verdedigingsreflex tegen de Turkse overheersing. Maar intussen bedreigden de Turken Konstantinopel zelf. In de jaren 1438-39, op het concilie van Ferrara-Firenze, sloten een aantal Latijns-gezinde kopstukken van de Griekse Kerk een Unie met Rome, niet zozeer uit religieuze overwegingen, maar om zich de militaire hulp van het Westen te verzekeren tegen het Turkse gevaar. De Russen echter, zoals trouwens ook de meeste Grieken, namen afstand van de Unie en interpreteerden haar als een verraad van de orthodoxie. Toen Konstantinopel in 1453 door de Turken werd veroverd, zagen de Russen deze ramp dan ook als een straf van God. Voortaan beschouwde Moskou zich als het laatste bolwerk van de orthodoxie en ging zijn eigen weg, maar hierover straks meer. Voor de Zuidslaven was de val van Konstantinopel een zware schok, maar toch kwam daarmee geen einde aan de Byzantijnse invloed, integendeel. Totaal onverwacht werden nieuwe mogelijkheden geschapen voor een nog sterkere Griekse invloed, en wel door de bijzondere rol die het Griekse patriarchaat ging spelen. Mohammed II nam een zeer soepele houding aan tegenover de Griekse Kerk. Het patriarchaat kreeg de geestelijke en administratief-juridische macht over alle orthodoxe christenen in het Ottomaanse Rijk. Als patriarch werd Gennadios Scholarios aangesteld, die een vurig tegenstander van de Unie was geweest. Zo creëerden de Turken een barrière met het Westen, maar werd anderzijds het orthodoxe blok verstevigd. Het bindende element binnen dit blok werd de Byzantijnse cultuur, de cultuur van een rijk dat niet meer bestond, of *Byzance*

⁶ Ik kan hier jammer genoeg niet ingaan op de belangrijke rol van de Berg Athos in de geschiedenis van de Zuid- en Oostslaven. Met zijn drie Slavische kloosters, het Bulgaarse *Zografou*, het Servische *Chilandar'* en het Russische *Panteleimon*, was deze plaats één van de oudste en meest actieve centra in de contacten tussen de Byzantijnse en Slavische cultuur.

après Byzance, zoals de Roemeense historicus Jorga het treffend uitdrukte. Tijdens deze nieuwe golf van Grieks-Byzantijnse invloed speelde niet alleen de Kerk een grote rol, maar ook de Griekse handelsmagnaten, de zogenaamde Fanarioten, waarover ik hier echter niet kan uitweiden. Met de Verlichting kwam een einde aan de Byzantijnse invloed in de Balkan, maar tot op de huidige dag leeft hij voort in de cultuur van deze volkeren.

De Byzantijnse invloed op de Oudslavische taal en literatuur

1. De Oudslavische taal

De Griekse invloed op de Oudslavische taal begint bij het *alfabet* zelf. Zoals ik reeds heb gezegd, werd het prachtige maar ingewikkelde glagolitisch, dat door Konstantin-Kiril was ontworpen, reeds in de 10de eeuw vervangen door een eenvoudiger schrift, dat gebaseerd was op de Griekse *unciaal*. Voor alle klanken die gemeenschappelijk waren in het Slavisch en het Grieks, werden de Griekse tekens gewoon overgenomen. Om de typisch Slavische fonemen te kunnen weergeven, werden deze letters aangevuld met glagolitische tekens in vereenvoudigde vorm. De overeenkomst tussen sommige Griekse handschriften in unciaal en de oudste cyrillische manuscripten is zo treffend, dat een niet-specialist ze maar met moeite kan onderscheiden (figg.3-4 pp.164-5). Dat de Slaven het statige unciaalschrift verkozen boven de minuscel, die toen reeds enkele decennia in gebruik was, ligt bijna voor de hand. De unciaal beantwoordde beter aan het plechtige karakter van de glagolitische letters en hun functie als medium om het Woord Gods te schrijven. Het cyrillisch, dat uit erkentelijkheid genoemd werd naar de uitvinder van het eerste Slavische alfabet, werd dus het schrift van alle Slavisch-orthodoxe volkeren.

De creatie van de *Oudslavische schrijftaal* is het werk van Konstantijn en Methodios en hun leerlingen, dus van twee generaties monniken in Moravië en Bulgarije, met het oog op de vertaling van de Griekse boeken die voor de evangelisatie noodzakelijk waren. Maar in hoever is die Oudslavische schrijftaal eigenlijk Slavisch? Toen de eerste vertalers het geraffineerde Grieks moesten omzetten in het Slavische dialect, dat nog nooit was neergeschreven, stonden ze voor enorme problemen. Eerst en vooral waren er de theologische, filosofische en staatkundige termen en begrippen, die bij de Slaven volledig onbekend waren. Verder bezat het gesproken Slavisch niet de morfologische en syntactische middelen van een verfijnde cultuurtaal als het Grieks.

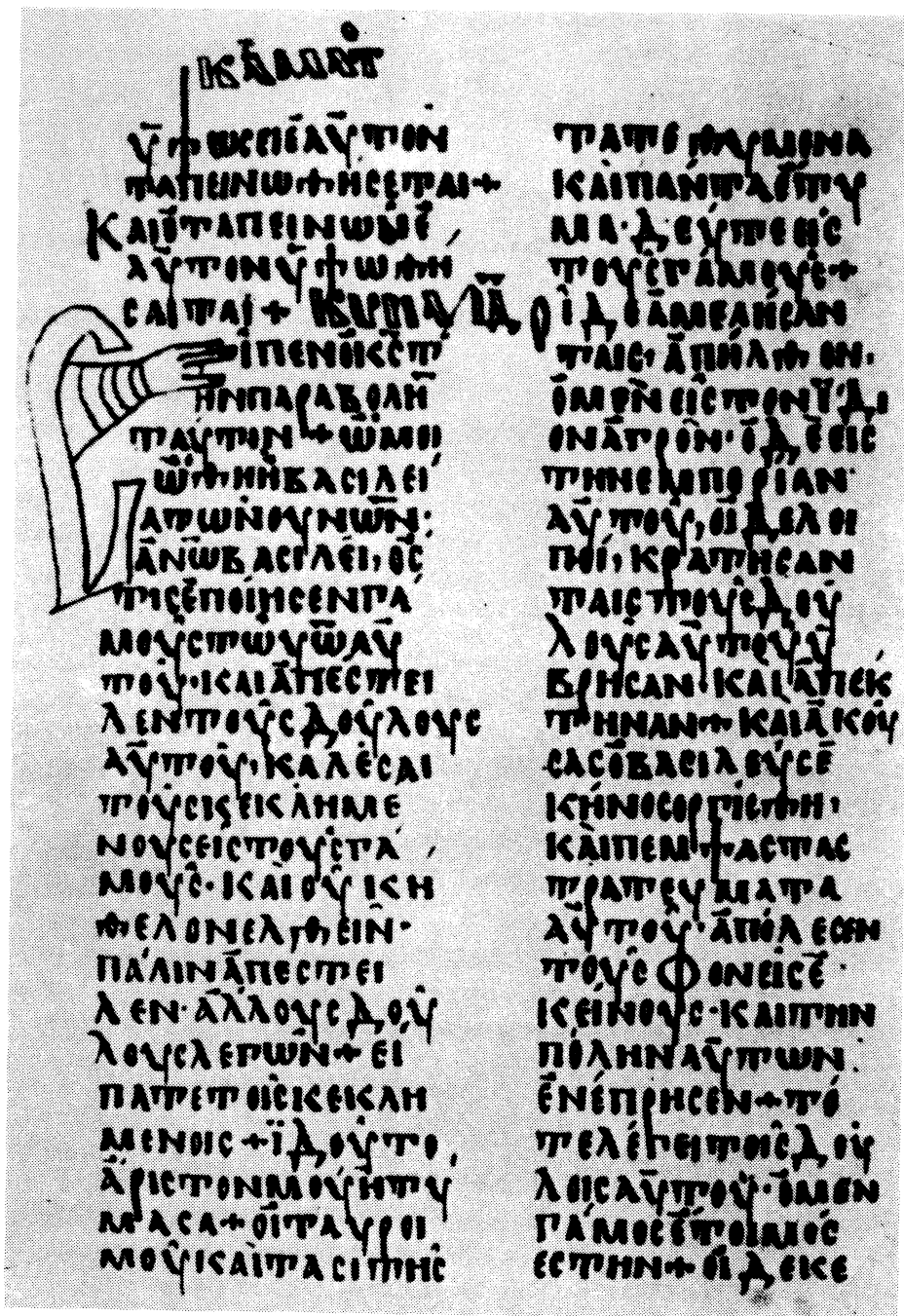

Fig.3 Grieks unciaalschrift. Evangelie, 8^e-9^e eeuw.

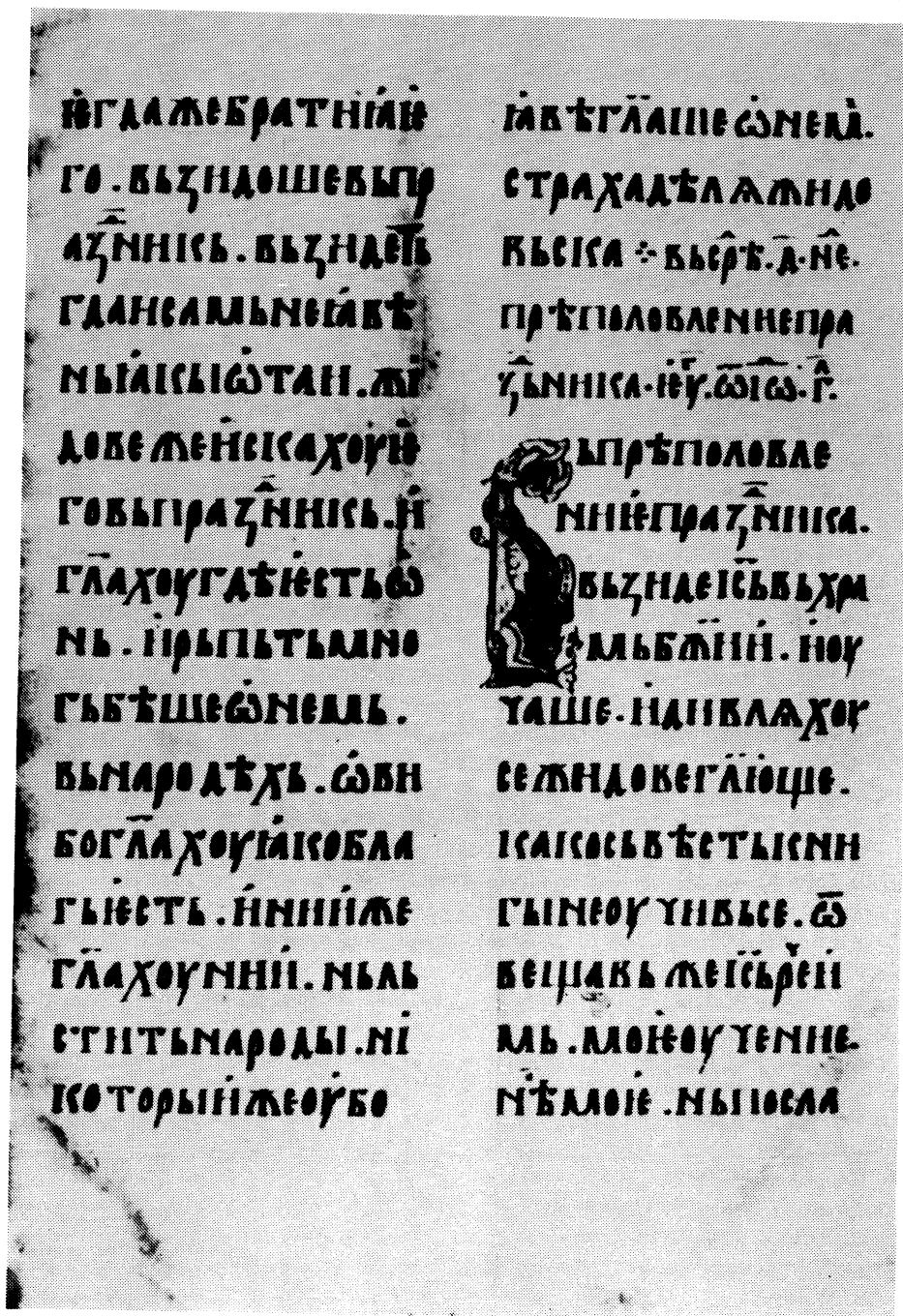

Fig.4 Cyrillisch schrift. Evangelie, 13^e eeuw.

Het probleem van de woordenschat werd opgelost door *leenwoorden* en *calque-vertalingen*. De Griekse leenwoorden werden fonetisch overgenomen, d.w.z. zoals ze in de 9de eeuw werden uitgesproken. Bv. εἰκονοστάσις werd in het Oudslavisch *ikonostasъ*, ἡγούμενος werd *igumenъ* (*abt*), καῖσαρ werd *cěsarъ* en samengetrokken tot *tsarъ*. Talloze Griekse eigennamen gingen op die manier in het Slavisch over: *Theodoros* werd *Feodorъ*, later *Fjodor*; *Theophanes* werd *Feofan*. Maar men kon ook nieuwe woorden creëren door ze, op basis van hun etymologische of semantische betekenis, letterlijk uit het Grieks te vertalen (*calques*). Terwijl het Slavisch uit zichzelf geen samengestelde woorden kent, deden door het procédé van de calque-vertaling talloze samenstellingen hun intrede in de Slavische woordenschat: αὐτοκράτωρ werd vertaald als *samo-držets*; Θεότοκος werd *bogo-rodica*; εὐλογεῖν werd *blagosloviti*; κοινόβιον (cenobitisch klooster) werd *obščē-žitie*, een term die via het monachisme in bijna alle Slavische talen een belangrijke rol ging spelen in het sociale leven, in de betekenis van *tehuis*, *studentenhome* en *samenleving*. Bij het vormen van *calques* werden wel eens vergissingen begaan, wanneer het Griekse woord meerdere betekenissen bezat en de verkeerde betekenis als basis werd genomen: zo is het Grieks ἄλογον (*dier*, eigenlijk: *redeloos wezen*) in het Slavisch vertaald als *bes-slovesno*, d.i. *sprakeloos wezen*, waarbij λόγος verkeerd geïnterpreteerd werd. Een ander typisch voorbeeld is de vertaling van πλανήτης (*planeet*, eigenlijk: *dwaalster*) door *zvězda ľstъna* (*misleidende ster*), waarbij het werkwoord πλανᾶω niet in zijn intransitieve, maar in zijn transitieve betekenis werd opgevat. Leenwoorden en calque-vertalingen treft men vooral aan in het domein van de religie, de liturgie, de kerkelijke ambten en het monachisme, de wetgeving, het hofceremonieel, de administratie, het onderwijs en het leger.

Ook in de *fraseologie* en de *syntaxis* werd de techniek van de *calque* toegepast. Griekse uitdrukkingen en constructies werden letterlijk vertaald en drongen op die manier de Slavische grammatica binnen. Het resultaat van deze vertaaltechniek komt de linguïst dan ook vaak zeer "onslavisch" voor.

De verklaring voor dergelijke "slaafse" omzettingen moet niet alleen gezocht worden in de armoede van de Slavische taal, maar ook in de aard van de teksten, die ofwel als heilig werden beschouwd, ofwel van groot politiek gewicht waren (wetteksten). Ze moesten zo exact mogelijk weergegeven worden, zelfs indien men de taal geweld moest aandoen.

Toch is het "calqueren" geen slechte zaak geweest voor het Oudslavisch. Op die manier werd het gemodelleerd op het Byzantijnse Grieks, dat op dat ogenblik nog de Attische schrijvers trachtte te evenaren en zich nog op Homeros inspireerde. In deze confrontatie met het gesofisticeerde Grieks werd het Oudslavisch van een gesproken dialect onmiddellijk tot een kwalita-

tief hoogstaande en soepele taal verheven. Deze taal zou de *koinè*, de gemeenschappelijke *schrijftaal*, van de Slavisch-orthodoxe wereld worden en dit blijven tot de 17de eeuw in Rusland, tot in de 18-19de eeuw bij de Zuidslaven. Weliswaar verliest ze vanaf de 12de eeuw haar homogeen karakter, en spreekt men niet meer van Oudslavisch maar van *Kerkoslavische "dialecten"*, dus van Bulgaars, Servisch en Russisch Kerkoslavisch. Dit op het Grieks gemodelleerde Oudslavisch leeft ook voort in de moderne Slavische talen. In het Russisch is de stempel van het Grieks nog zo levendig, dat de polyglot Henri Grégoire terecht kon zeggen, dat het soms gemakkelijker is passages uit Dostojevskij naar het Grieks om te zetten dan naar het Frans of het Engels.

2. De Oudslavische literatuur

De Oudslavische (en Kerkoslavische) literatuur omvat voor meer dan 95% vertalingen uit het Grieks, terwijl het kleine percentage originele literatuur vaak de Byzantijnse imiteert. Men mag dus gerust stellen, dat de literatuur het meest heeft bijgedragen tot de verspreiding van de Byzantijnse cultuur bij de Slaven. Toch moet men rekening houden met twee beperkingen, die maken dat de Slaven geen deel hadden aan alle aspecten van de Byzantijnse cultuur: 1. de manier waarop de literatuur door de vertalers werd geselecteerd; 2. het feit dat veel teksten niet volledig werden vertaald, maar in de vorm van uittreksels in anthologieën en compendia werden opgenomen. Er komt ook nog bij dat niet alle vertalingen van dezelfde kwaliteit zijn. De beste vertalingen werden gemaakt in Bulgarije in de 10de eeuw. Ook in de 14de eeuw ontwikkelt zich daar een grote vertaalactiviteit, maar de vertaaltechniek is dan totaal anders: het is meer een scrupuleuze, mechanische omzetting uit het Grieks, waarbij de betekenis vaak wordt opgeofferd voor de letter.

Wat werd er vertaald, en vooral, wat niet?

Zoals reeds gezegd, voorzagen de vertalers eerst in de meest dringende behoeften van de missionarissen bij de verspreiding van het geloof, de ritus en de organisatie van de Kerk, d.w.z. de Bijbel (aanvankelijk alleen het Nieuwe Testament en de Psalmen), de liturgische boeken en hymnen, kanoniek recht.

Vervolgens moesten de dogma's ondersteund worden en beschermd tegen ketterijen door de werken van de *Kerkvaders*, vooral die uit de 4de en 5de eeuw. Ze nemen een zeer grote plaats in in de Oudslavische literatuur.

Geen enkele naam uit de Griekse patristiek bleef voor de Slaven onbekend; sommige teksten zijn zelfs alleen in het Slavisch bewaard.

Opvallend is het grote aantal oud- en nieuwtestamentische *apokriefen*. Ze genoten een ongewone belangstelling in ketterse bewegingen, zoals bij de Bogomilen in Bulgarije en Bosnië, en later bij de Russische Oudgelovigen. Maar ook daarbuiten moet hun populariteit zeer groot geweest zijn, aangezien ze veel sporen hebben nagelaten in de volksliteratuur en in de ikonografie.

Onder de *ascetische* werken, die vooral voor de kloosters bestemd waren, waren de *Hemelladder* van Johannes Klimakos en de roman *Barlaam en Joasaph* de "bestsellers". Een massa *hagiografische* teksten was voor hetzelfde monastiek cliënteel bestemd.

De 14de en 15de eeuw was de bloeitijd van het *hesychasme*, een mystieke beweging, die zich vanuit Athos over heel de Balkan en nadien in Rusland verspreidde. De Bulgaarse hesychasten vertaalden meer eigentijdse, mystieke auteurs: Symeon de Nieuwe Theoloog en Gregorios Palamas, die later, in de 19de eeuw, het neo-hesychasme in Rusland zullen inspireren.

De *wereldlijke literatuur* daarentegen is zeer slecht vertegenwoordigd en bestaat hoofdzakelijk uit geschiedkundige en pseudo-wetenschappelijke werken. Zuiver historische werken konden de Slaven niet boeien; ze verkozen *kronieken*, die de wereldgeschiedenis verhaalden, en niet bepaald de beste: Johannes Malalas (6de e.), Georgios Monachos (9de e.). Deze kronieken deden het historisch besef ontwaken bij de Slaven: dankzij de methode van de annalen kon het Slavische verleden gemakkelijk ingepast worden in de wereldgeschiedenis. In Rusland werden ze onmiddellijk geïmiteerd en hebben ze hun stempel gedrukt op de geschiedenisfilosofie.

De eerste wereldlijke tekst die in het Slavisch vertaald werd, is de zog. *vorstenspiegel* van Agapetos⁷, diaken van de Hagia Sofia onder Joustianos. De tekst is opgedragen aan deze laatste en verheerlijkt de Byzantijnse theokratie. Het traktaat werd reeds in de 10de eeuw in Bulgarije vertaald, maar heeft vooral een grote invloed gehad op de staatsideologie van het Moskovitische rijk, ten tijde van Ivan IV (de Verschrikkelijke). Ševčenko⁸ merkt niet zonder enige ironie op dat, terwijl in Italië Macchiavelli zijn *Il Principe* schreef, de Russen hun politieke doctrine nog ineenknutselden op basis van een Byzantijns literair gewrocht uit de 6de eeuw.

⁷ Eigenlijke titel: "Εκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν κ.τ.λ.

⁸ *Byzantium and the Slavs*, opgenomen in zijn gelijknamige bundel, p. 15.

De grote leemten in deze vertaalde literatuur zijn de *filosofie* en de *exacte wetenschappen*. Met de antieke filosofen maakten de Slaven alleen kennis via bloemlezingen. Van het neoplatonisme pikten ze een graantje mee via het werk van de omstreden auteur **Dionysios de areopagiet**, tenminste voor zover ze de Slavische vertaling konden begrijpen. Deze was namelijk gemaakt in de 14de eeuw, in Bulgarije, volgens de mechanische woord-voorwoord-techniek, wat de zo al moeilijke auteur nog kryptischer maakte.

De *exacte wetenschappen* ontbreken volledig. Alleen een paar pseudo-wetenschappelijke werken werden vertaald, o.a. de *Physiologos* en Kosmas Indikopleustes. De marginale wetenschappen daarentegen zijn wel goed vertegenwoordigd: astrologie, magie, toekomstvoorspelling, en dgl.

We stellen dus vast dat de selectie van de vertalers bijna uitsluitend op het religieuze was afgestemd, waardoor een aantal waardevolle aspecten van de Byzantijnse cultuur voor de Slaven ontoegankelijk bleven.

Het feit dat de Slaven het Byzantijnse gedachtengoed in vertaling ontvingen, was weliswaar positief, maar had ook een grote schaduwzijde. De orthodoxe Slaven werden op die manier nooit aangespoord om, zoals in het Westen, vreemde talen (Grieks) te leren, en de antieke auteurs en filosofen in de oorspronkelijke taal en integraal te lezen, i.p.v. in anthologieën en in verminkte vertalingen. Zo ging een belangrijke cultuurhistorische fase aan hen voorbij: de Renaissance. Positief is dan weer dat, dank zij deze vertalingen, ook de oorspronkelijke literatuur zich heeft kunnen ontwikkelen. Voor de filologie zijn de Slavische vertalingen soms zeer kostbaar, vooral wanneer de originele Griekse tekst verdwenen is, zoals dat het geval is voor verschillende patristische teksten en apokriefen.

3. Taal - Literatuur - Orthodoxie

Ik heb reeds aangetoond hoe sterk de Grieks-Byzantijnse invloed is geweest bij het ontstaan van de Oudslavische taal en literatuur. Een ander kenmerk van deze taal en literatuur is hun zeer nauwe band met de orthodoxie, met de doctrine. De Oudslavische (Kerkslavische) taal was heilig. En wie heilige taal zegt, zegt ook heilig volk, temeer omdat in het Oudslavisch het woord *jezyk* zowel *taal* als *volk* betekent. De begrippen "heilige taal" en "heilig volk" vormen bij de orthodoxe Slaven een ideologisch tweeluik, waarvan de oorsprong teruggaat op de Cyrillomethodiaanse geschriften. Ze zijn dus eigenlijk van Byzantijnse herkomst maar hebben in de Slavische wereld een bijzonder vruchtbare voedingsbodem gevonden. In Rusland beheersen deze begrippen, gans de middeleeuwen door, de literatuur en het

religieuze klimaat. Ze hebben er zelfs verstrekkende gevolgen gehad voor de kerkgeschiedenis. Ook in 19de-eeuwse en moderne ideologische stromingen vindt men er echo's van.

We keren dus terug naar Konstantijn en Methodios. De Slavenapostelen waren typische vertegenwoordigers van de Byzantijnse oecumenische geest en, tegen de drietalendoctrine in, namen ze de taak op zich om de Slaven te kerstenen in de inheemse taal. Als ervaren diplomaten, wapenden ze zich dus met theologische argumenten om hun tegenstanders, de trilinguïsten, de mond te snoeren. Anderzijds kwam het erop aan om de Slaven zelf ervan te overtuigen, dat ze een bijzonder voorrecht genoten door de christelijke leer te ontvangen in de volkstaal. Men vindt deze argumenten verspreid in de oudste teksten die door of in de omgeving van de twee missionarissen geschreven zijn. Ze zijn o.a. geput uit de *Eerste Brief van Paulus aan de Korinthiërs 14, 1-40* en kunnen als volgt samengevat worden:

- Alle talen (en dus ook alle volkeren) zijn gelijk in de ogen van God.
- Het is belangrijk dat een volk Gods Woord ontvangt in een begrijpelijke taal (500 jaar vóór Luther zag Konstantijn het belang in van *1 Kor. 14*).
- De volkstaal wordt heilig door haar gebruik in de liturgie.
- Het volk dat die taal spreekt, wordt eveneens geheiligd.
- De kerstening van de Slaven in de volkstaal kan beschouwd worden als een hernieuwing van het Pinksterwonder.
- Door hun bekering worden de Slaven een "nieuw volk", dat zich als laatste aansluit bij de universele familie der christenheid. Maar de laatste betekent niet de minste, zoals blijkt uit de evangelische parabel van de *Arbeiders in de wijngaard (Matth. 19,30 - 20,16)*. De Slaven zijn de "arbeiders van het elfde uur", die als eersten hun loon zullen ontvangen.

Dit *geestelijk testament* van Konstantijn en Methodios bevat voor die tijd revolutionaire ideeën over gelijke rechten van volkeren en talen. Hier wordt ook het verband gelegd tussen een heilige taal en een heilige natie, waarbij het woord "natie" niet bedoeld is in nationalistische zin, maar in de universele betekenis van "de christelijke wereld". Bovendien wordt de bevoorrechte positie van de Slaven beklemtoond door de verwijzing naar de parabel van de arbeiders van het elfde uur en naar de hernieuwing van het Pinksterwonder.

Al deze ideeën werden overgeërfd door de Slaven en droegen bij tot het ontstaan van hun nationaal zelfbewustzijn. Maar vooral in Rusland werden ze met grote liefde gekoesterd en vormden ze de basis van het Russische messianisme.

De evolutie van de begrippen "heilige taal" en "heilige natie" in Rusland

1. Het Oudslavisch (Kerkslavisch) als heilige taal

Een taal die oorspronkelijk geschreven was in een alfabet, dat door God was geopenbaard, een taal die speciaal gecreëerd was om het goddelijk Woord te verspreiden en die door de liturgie was geheiligd, was dus een heilig medium, het medium van de orthodoxie. Daaruit volgde dat de Kerk het monopolie had over die taal, over de geschreven traditie, ja zelfs over de spelling. *Orthodoxia est orthographia* was ook al de leuze in Bulgarije in de 14de eeuw. Dit leidde tot een soort *taalkundige en literaire doctrine*, die eeuwenlang haar stempel drukte op de Russische literatuur en de godsdienstige mentaliteit.

Zeer opvallend is de *hyperconservatieve* houding t.o.v. het geschreven woord. Wie met Russische (of andere Slavische) handschriften vertrouwd is, wordt getroffen door de slaafsheid waarmee copiïsten hun model copieerden. Fouten werden gewoon overgenomen, zonder een poging ze te verbeteren. Men kan dit natuurlijk toeschrijven aan het lage intellectuele peil van de monniken, maar in de Slavische teksttraditie is er meer aan de hand. Vóór alles was er de grote schroom t.o.v. de autoriteit van het geschreven woord. Kritische zin was in dit geval zonde.

Typisch is ook de afkeer van en de argwaan tegenover *grammatica* en *retoriek*. Het Woord Gods was perfect en kon niet door menselijke technieken verbeterd worden. Op het Woord Gods paste men geen menselijke *grammatica* toe. Het moest niet opgesmukt worden met kunstgrepen, die van de heidenen afkomstig waren. Ook hier is er geen sprake van obscurantisme, maar van een logisch gefundeerde stellingname, gesteund op de Kerkvaders, precies die Kerkvaders uit de 4de eeuw, die zich verzetten tegen de "Helleense" retorica. De discussie tussen christianisme en paganisme, die in Byzantium in de 4de eeuw werd gevoerd⁹, vindt men duizend jaar later terug in Rusland in een totaal andere culturele context.

Kerkslavisch was niet alleen heilig maar ook *heilzaam*. De taal zelf leidde tot God. In de 18de eeuw nog beweerde de Russische filoloog Th. Polikarpov, dat het volstond Kerkslavisch te leren om orthodox te worden. Deze taal leerde men uiteraard ook niet met behulp van een *grammatica*, maar passief, door traag en veel te lezen.

De taal bepaalde het *literaire genre* en omgekeerd. Het was ondenkbaar dat het Kerkslavisch zou onteerd worden door het te gebruiken in

⁹ Zie hierover K. DEMOEN in dit nummer van *Tetradio*.

lichtere genres, zoals parodie, satire, laat staan in erotische literatuur. Deze genres verschijnen dan ook maar laat in de Russische letterkunde (einde 17de-18de eeuw) onder invloed van het Westen. Anderzijds mocht het "vulgaire" Russisch, *de taal die de duivel sprak*, niet aangewend worden voor geestelijke literatuur. De Russen zullen moeten wachten tot in 1819, om de Bijbel in de volkstaal te kunnen lezen.

De hyperconservatieve houding van de Kerk tegenover de geschreven traditie werd echter onhoudbaar vanaf de 15de eeuw, d.w.z. vanaf het ogenblik dat, na de val van Konstantinopel, Moskou de rol overnam van "behoeder van de orthodoxie". Het *Derde Rome* kon zich niet langer veroorloven om zich, in zaken als doctrine en liturgie, op foutieve boeken te steunen. Er gingen dus kritische stemmen op, die wezen op de dringende noodzaak om de liturgische boeken te herzien.

Eén van die eerste kritische stemmen was die van een *Griekse* monnik, die op een merkwaardige wijze in Rusland verzeild geraakt was. Zijn wereldlijke naam was Michail Trivolis, als monnik heette hij Maksimos; de Russen noemden hem gewoon **Maksim grek**. Hij werd geboren ca. 1470 in Arta als zoon van rijke ouders en ging later naar Italië studeren. Hij vertoefde lange tijd in Firenze in de kringen van grote humanisten, zoals Johannes Laskaris en Marsilio Ficino, en was ook bevriend met de boetepredikant Savonarola. Vervolgens trok hij naar Athos, werd er monnik in het Vatopediklooster en ontpopte zich tot een grote autoriteit in de theologie. Toen een gezantschap van de Russische vorst zich daar aandiende, op zoek naar een monnik die in Moskou een Grieks psalterium kon vertalen naar het Kerkslavisch, werd de geleerde Maksimos door de abt aangeduid, hoewel hij geen Kerkslavisch kende. Hij vertrok met de delegatie en zou Athos nooit meer weerzien. De vertaling van het psalterium duurt zeventien maanden; Maksim vertaalde de tekst van het Grieks naar het Latijn, en twee Russische tolken van het Latijn naar het Kerkslavisch. Wanneer de opdracht vervuld was, wilde Maksim terug naar zijn klooster, maar kreeg geen toelating; zijn eruditie was blijkbaar te kostbaar voor Moskou. Er wachtte hem reeds een nieuwe taak: de herziening van de vertaling van de liturgische boeken.

Intussen raakte Maksim echter verwickeld in allerlei kerkelijke perikelen. Op dat ogenblik woedde binnen de Russische Kerk een hevig conflict in verband met de rijkdommen en het grootgrondbezit van de kloosters, een conflict tussen de aanhangers van de Rijke en die van de Arme Kerk (dat zou uitlopen op een overwinning van de Rijke Kerk). Maksim koos openlijk de zijde van de "bezitslozen" en begon in open brieven de wantoestanden in de Russische Kerk aan te klagen. De gevolgen bleven niet uit: hij werd veroordeeld en in de ban geslagen. De officiële beschuldiging luidde

"heresie", omwille van enkele fouten in zijn psalmenvertaling en sommige betwistbare correcties van de liturgische boeken. Hij werd opgesloten in het klooster van Volokolamsk, het bolwerk van de Rijke Kerk, later in het beroemde Triniteitsklooster van Sergij van Radonež (tot voor kort *Zagorsk*). Drieëntwintig jaar leefde hij in gevangenschap, waaronder verscheidene jaren in de boeien, tot hij, op verzoek van Ivan de Verschrikkelijke, in vrijheid gesteld werd. In die periode schreef hij meer dan 300 werken in het Kerkslavisch, o.a. een biografie van Savonarola met het relaas van zijn executie. Op zijn naam staan ook belangrijke tractaten over vertaaltechniek en tekstkritiek.

Maksim introduceerde dus eigenlijk de moderne filologische methode in Rusland, maar op een ogenblik dat het daar totaal niet rijp voor was. Tijdens zijn leven bleef zijn invloed dan ook zeer beperkt, pas later zou zijn werk vrucht dragen. Hij stierf in 1556 en werd bijna onmiddellijk als een heilige vereerd. Het lot van Maksim Grek wordt door moderne auteurs beschouwd als een symbool: de manier waarop deze man werd verguisd, die het beste verpersoonlijkte van de post-byzantijnse cultuur, toont aan hoe ver Rusland was afgedwaald van zijn oorspronkelijke Byzantijnse erfenis¹⁰.

Pas een eeuw later zou de kritische geest van Maksim Grek vruchten afwerpen, echter niet zonder dramatische gevolgen voor de Kerk. Onder de ambitieuze patriarch Nikon (1652-1660) werd eindelijk ernstig werk gemaakt van de boekencorrectuur. Bovendien bleken ook bepaalde kerkelijke rituelen niet meer volledig te beantwoorden aan die van de Griekse ritus. De Russische patriarch zag in dat, indien hij zich in het buitenland wilde geloofwaardig maken als verdediger van de orthodoxie, hij zowel de boeken als het ritueel diende conform te maken aan die van de Griekse Kerk. *Ik ben een Rus*, besloot hij, *maar mijn geloof en mijn religie zijn Grieks*. Toen Nikon echter overging tot enkele kleine wijzigingen in het ritueel en het gebruik van de gecorrigeerde boeken in kerken en kloosters verplichtte, stuitte hij op het verzet van de lagere clerus en de gelovige massa. Voor het gewone volk dat de orthodoxie vooral langs de buitenkant kende, via de liturgie en de rituelen, was elke hervorming, hoe gering ook, een wijziging van de geloofsinhoud. Het conflict tussen de hervormingsgezinden en de conservatieven liep uit op een scheuring in de Russische Kerk (*Raskol*). Op het concilie van 1666-1667 werden de aanhangers van de oude ritus (*Oudgelovigen*) in de ban geslagen; later werden ze ook als burgers buiten de wet gesteld. Zware vervolgingen werden ingezet; de Oudgelovigen pleegden massaal zelfmoord of vluchtten naar de onherbergzame gebieden van Rusland, waar ze zich in gemeenschap-

¹⁰ D. OBOLENSKY, *Maximos the Greek*, p. 217.

pen organiseerden. De kerkelijke banvloek werd pas opgeheven in 1971. Het aantal Oudgelovigen bedraagt nu 2,5 miljoen in en buiten Rusland.

Eén van hun belangrijkste geestelijke leiders, aartspriester **Avvakum**, werd verbannen naar Siberië, opgesloten in een onderaardse kerker, en 15 jaar later (1682) met enkele aanhangers op de brandstapel verbrand. In zijn onderaardse kerker schreef hij het, na het *Igorlied*, boeiendste werk uit de Oudrussische literatuur, zijn *Autobiografie*, in een ongewoon mengsel van Kerkslavisch en volkstaal. Uit één van zijn brieven die hij eveneens vanuit zijn kerker schreef, citeer ik een passage die uitstekend het intellectuele klimaat in het Oudgelovigen-milieu illustreert. De brief is gericht aan een van zijn geestelijke dochters, Evdokia, die naar Avvakum's smaak een ongezonde belangstelling aan de dag legt voor "verheven kennis", zoals grammatica, retoriek en filosofie.

"Evdokia, Evdokia, waarom jaag je die duivel van trots niet weg? Jij domoor, grote, grote domoor! Jij kraai, waarom heb je een hoge tak nodig?... Voor grammatica en retorica heb je het verstand nodig van een Basileios de Grote, een Johannes Chrysostomos, een Athanasios van Alexandrië. En wat de Kerk van de dialectiek en de filosofie kon gebruiken, heeft ze binnengehaald, de rest heeft ze op de vuilnishoop gesmeten. Wie denk je dat je bent, meid zonder karakter? Ah meisje, was ik maar wat dichter bij je, ik zou je bij je haar trekken voor die grammatica!"¹¹

2. Het begrip "heilig volk" en zijn evolutie in Rusland

De Byzantijnen hadden een Bijbelse opvatting over de geschiedenis. De geschiedenis van de wereld maakte deel uit van de heilsgeschiedenis. De geschiedenis was de realisatie van een goddelijk plan, waarin Byzantium de hoofdrol speelde. De Grieken waren dus het uitverkoren volk; hun Rijk zou voortduren tot het einde der tijden. Deze "historiosofische" opvatting werd door de Slaven via de Byzantijnse kronieken overgenomen. De Russen hebben van bij het begin zichzelf als uitverkoren volk in de plaats van de Grieken gesteld. In de *Nestorkroniek*, onder het jaar 1093, lezen we, dat God het Russische volk meer heeft liefgehad dan de andere volkeren. Bovendien hebben ze de Cyrillomethodiaanse begrippen "heilige taal" en "heilig volk",

¹¹ Geciteerd bij B. USPENSKY, *The Attitude to Grammar and Rhetoric in Old Russia*, in: TACHIAOS, *The Legacy*, p. 490-91.

die oorspronkelijk op alle Slaven samen werden toegepast, van meetaf aan op zichzelf betrokken. Als laatst bekeerden onder de Slaven, waren zij "de arbeiders van het elfde uur" en dus door God voorbestemd om de eersten te worden.

Bij de val van Konstantinopel werd de verwachting dat het Byzantijnse Rijk eeuwig zou duren, brutaal verijdeld. Het was een schok voor de hele Slavische wereld. De Russen reageerden echter met gemengde gevoelens: was dit niet een verdiende straf van God voor het verraad dat Konstantinopel had gepleegd door, op het concilie van Firenze, de Unie met Rome aan te gaan? Na 1453 keerde Moskou, dat de Unie niet had ondertekend, zich dus resoluut af van het patriarchaat van Konstantinopel. Van dan af ging het zichzelf beschouwen als laatste bolwerk van de orthodoxie en als rechtmatige erfgenaam van de Byzantijnse theokratie. Grootvorst Ivan III (1462-1505) nam de rol van de Byzantijnse keizer over als hoofd van de orthodoxe christenheid en nam daarbij ook zijn politieke functie over. Hij noemde zich voortaan *tsar*, d.w.z. *καῖσαρ*, en *samoderžec*, d.w.z. *αὐτοκράτωρ* of *heerser bij Gods genade*. Bovendien huwde hij met de nicht van de laatste Byzantijnse keizer, Zoë Palaeologina. De Russische tsaar nam ook geen genoegen meer met zijn stamboom die terugging op de eerste vorst van Rus', de Skandinaviër Rjurik. Hij liet een valse genealogie ontwerpen die de Rjurikiden rechtstreeks liet afstammen van de Romeinse keizer Augustus. In deze historische context ontstond de ideologie *Moskou het Derde Rome*. Ze werd voor het eerst geformuleerd en gepropageerd door Filofej, een monnik uit Pskov (16de e.). We citeren een beroemde passage uit een van zijn brieven aan Vasilijs III (opvolger van Ivan III en vader van Ivan IV, de Verschrikkelijke):

U moet weten, Sire, dat alle christelijk-orthodoxe koninkrijken nu verenigd zijn in uw tsarendom. U bent de enige tsaar van de christenen over heel de wereld. Alle christelijke rijken zijn vergaan... De twee Rome's zijn gevallen, maar het derde staat er en een vierde zal er nooit komen. Want na het Derde Rome komt het Rijk Gods.

Deze ideologie, die in kerkelijke kringen een grotere invloed had dan in politieke, was de laatste triomf van de Byzantijnse invloed in Rusland. Vanaf het einde van de 15de eeuw en vooral onder Ivan IV (1533-1584) groeide Rusland weg van de Byzantijnse wereldvisie en evolueerde naar een eng, zelfvoldaan Moskovitisch nationalisme. Het begrip *Moskou het Derde Rome* werd verengd tot *Heilig Rusland*.

Toch was de idee "Moskou het Derde Rome" niet dood. Bij het schisma in de Russische Kerk in 1666 werd ze weer zeer actueel. De Oudgelovigen namen haar zelfs ernstiger dan de ontwerper ervan ooit had bedoeld. Want toen Filofej schreef: *het Derde Rome staat er en een vierde zal er nooit komen*, bedoelde hij in feite dat Moskou als het Derde Rome eeuwig zou bestaan. Maar de Oudgelovigen zagen de zaken anders: zij meenden dat, door de Griekse hervormingen van Nikon, de Russische Kerk op haar beurt de orthodoxie had verraden en dat dus ook het Derde Rome gevallen was. En aangezien er nooit een vierde zou komen, betekende dit dat het einde van de wereld was aangebroken. De Antichrist was reeds verschenen in de persoon van Nikon. Ze verwierpen dus het Russische imperium, met zijn afvallige patriarch en tsaar, als ketters en gingen op zoek naar het messianistische Godsrijk op aarde uit de "profetie" van Filofej. Dat verklaart hun grote belangstelling voor de Apokalyps en voor eschatologische apokriefen.

Men zou kunnen zeggen dat de afscheuring van de Oudgelovigen een hyperconservatieve, religieus-nationalistische reactie was tegen elke vreemde invloed op de orthodoxie. Een gelijkaardige kloof tussen conservatieven en vernieuwers ontstond ook in de 19de eeuw, binnen de Russische intelligentsia, tussen de zogenaamde *slavofielen* (de verdedigers van het Oude Rusland) en de *zapidniki* (westersgezinden). Deze laatsten vonden dat Rusland zich meer moest openstellen voor Westerse ideeën, wilde het zijn grote materiële en intellectuele achterstand inhalen. De slavofielen meenden dat Rusland een eigen geaardheid had en een andere historische weg moest gaan dan het Westen. Het echte Rusland was het Rusland van vóór Peter de Grote. De Griekse orthodoxie maakte wezenlijk deel uit van die Russische aard. Precies binnen deze conservatieve, religieus-nationalistische beweging der slavofielen ontwaakte de oude droom van Ruslands bijzondere zending, het Russische messianisme. Het kreeg opnieuw, zoals ten tijde van Konstantijn en Methodios, een panslavisch en zelfs universeel karakter. Volgens Chomjakov (1804-1850), was het de taak van Rusland om de mensheid te bevrijden van de valse evolutie die de wereld volgde onder de verpletterende invloed van het rationalistische en materialistische Westen. Dostojevskij tracht dan weer de ideeën van de slavofielen en de *zapidniki* te verzoenen in een eigen, algemeen-menselijke en universele visie op de roeping van de Russen als "God-dragend" volk. Deze visie heeft hij vooral in zijn *Dagboek van een schrijver* in vele geëxalteerde passages uiteengezet.

Ja, de bestemming van de Russische mens is ongetwijfeld aleuropees en alwereldlijk. Een echte Rus worden ... betekent misschien alleen maar

... een broeder van alle mensen worden, een almens als u wil. O, onze hele tegenstelling tussen slavofielen en westersgezinden is alleen maar één groot misverstand ... Voor een echte Rus is Europa en de lotsbestemming van de hele arische stam even dierbaar als Rusland zelf, ... omdat onze lotsbestemming juist in de alwereldlijkheid ligt ... De voornaamste tegenwerping is dat dit alles tamelijk verwaand klinkt: "Zouden wij, zou ons arme, onontwikkelde land zo'n bestemming hebben? Zouden wij voorbeschikt zijn de mensheid een nieuw woord¹² te verkondigen?" Maar spreek ik soms over economische roem, over de roem van het zwaard of van de wetenschap? Ik spreek alleen over de broederschap der mensen, ik zeg alleen dat het Russische hart misschien meer dan dat van alle andere volken is voorbestemd tot alwereldlijke, almenselijk-broederlijke vereniging...¹³.

Van het religieuze messianisme van de slavofielen naar het communistiche ideaal van de wereldrevolutie en de verwezenlijking van een *atheistisch* paradijs op aarde, was maar een kleine stap. De filosoof **Berdiaev** (1874-1948) heeft dit op een schitterende manier beschreven in zijn *Waarheid en leugen van het communisme*. En nauwelijks is ook dit rijk gevallen, of Rusland toont opnieuw zijn januskop: de ene helft kijkt reikhalzend naar de materiële vervorwenheden van het Westen, de andere nostalgisch naar het Oosten en koestert alweer de oude utopieën...

Tenslotte dringt zich, in het bijzonder voor Rusland, een delicate vraag op die sedert de 19de eeuw veel denkers en geleerden heeft beziggehouden: *Is de Byzantijnse invloed in Rusland een stimulans geweest of eerder een rem?* De eerste die grondig over het probleem heeft nagedacht en die het besef van de eigen Russische geaardheid bij de volgende generaties heeft wakker geschud, is **Čadaev** (1794-1856), de (later tot het catholicisme bekeerde) spirituele vader van de *zapadniki*. Volgens hem was het "Byzantijnse juk" de oorzaak van de trage intellectuele ontplooiing van Rusland. Byzantium had Rusland afgesneden van de invloed van het catholicisme, terwijl precies het catholicisme aan het Westen grote spirituele waarden had gegeven, zoals plichts- en rechtvaardigheidsgevoel, wet en orde. Hij zag zijn

¹² Met deze mysterieuze uitdrukking bedoeld hij, zoals uit andere passages blijkt, de Griekse orthodoxie.

¹³ *Verzamelde werken*, bd. 10, p. 593-94.

Russische identiteit (sa "russité") dan ook bijzonder pessimistisch in:

... nous n'avons jamais marché avec les autres peuples; nous n'appartenons à aucune des grandes familles du genre humain; nous ne sommes ni de l'Occident ni de l'Orient. (...) Nous autres, venus au monde comme des enfants illégitimes, sans héritage, sans lien avec les hommes qui nous ont précédés sur la terre... Nos souvenirs ne datent pas au-delà de la journée d'hier; nous sommes, pour ainsi dire, étrangers à nous-mêmes. (...) C'est une conséquence naturelle d'une culture toute d'importation et d'imitation. Il n'y a point chez nous de développement intime, de progrès naturel... Nous grandissons, mais nous ne mûrissons pas (...) ... un certain aplomb, une certaine méthode dans l'esprit, une certaine logique nous manquent à tous. (...) Les meilleures idées, faute de liaison et de suite ... se paralysent dans nos cerveaux. (...) ... c'est l'étourderie d'une vie sans expérience et sans prévision... (...) Solitaires dans le monde, nous n'avons rien donné au monde, nous n'avons rien pris au monde, nous n'avons pas versé une seule idée dans la masse des idées humaines; nous n'avons en rien contribué aux progrès de l'esprit humain, et tout ce qui nous est revenu de ce progrès, nous l'avons défiguré.¹⁴

Ook door modernere denkers werd vaak gewezen op het verlamme en steriliserende effect van de Byzantijnse invloed, zelfs door grote bewonderaars van de Byzantijnse cultuur. G. Florovsky, één van de beste specialisten van de Russische cultuur, schrijft:

Het oude Rusland schijnt in de ban te zijn geweest van de perfectie, het voltooide karakter en de harmonie van de Byzantijnse beschaving, en erdoor verlamd geweest te zijn.

De oorzaak daarvan meent Florovsky te moeten zoeken in het feit dat de Russen de erfenis van de *antieke* cultuur hebben moeten ontberen:

¹⁴ Uit de eerste en de heftigste van zijn (in het Frans geschreven) *Lettres philosophiques* (zie *Bibliografie* onder Tchaadaev), p. 48-56. De publicatie van de Russische vertaling van deze brief in het tijdschrift *Teleskop* (1836), sloeg in Moskou in als een bom. Op bevel van tsaar Alexander I werd het tijdschrift opgedoekt, de uitgever verbannen en Čaadaev krankzinnig verklaard en onder medische bewaking geplaatst. Een jaar later schreef hij zijn meer gematigde *Apologie d'un fou*. Volgens N. Berdaev was heel de latere Russische geschiedfilosofie slechts een antwoord op de bewuste brief van Čaadaev.

Door het feit dat de Russen de Griekse klassieke erfenis niet hebben ontvangen, verwierven ze ook niet de Griekse exploratiegeest, die Byzantium altijd zoekende en onrustig heeft gehouden, in constante spanning en vernieuwing. De Russen ontvingen de Byzantijnse verworvenheden, maar niet de Byzantijnse zoekende geest. Zo konden ook de Byzantijnse verworvenheden niet levendig gehouden worden.¹⁵

Jeannine VEREecken

¹⁵ *The problem of old Russian Culture*, p. 6-10.

Een selectie uit de omvangrijke literatuur:

- BERDIAJEV, N., *Het Russische denken in de 19e en 20e eeuw. Aspecten en perspectieven* (bewerkt door S. Van Praag). Amsterdam, 1947.
- IDEM, *Waarheid en leugen van het communisme*. Vert. H. Buys. Rotterdam, 1935.
- BERKENKOPF, G., *Welterlösung ein geschichtlicher Traum Russlands. Darstellung und Dokumentation*. München, 1962.
- DOSTOJEWSKI, F.M., *Verzamelde werken, 10. Dagboek van een schrijver*. Vert. P. Rodenko. Amsterdam, 1972.
- DUJČEV, I., *Medioevo bizantino-slavo*. Vol. I: *Saggi di storia politica e culturale*. Vol. II. *Saggi di storia letteraria*. Roma, 1965-1968. (= *Storia e letteratura raccolta di studi e testi*, 102 en 113)
- IORGA, N., *Byzance après Byzance*. Bucarest, 1971.
- JAKOBSON, R., *Selected Writings, VI. Part One: Comparative Slavic Studies. The Cyrillo-Methodian Tradition*. Ed. S. Rudy. Berlin, New York, Amsterdam, 1985.
- DVORNÍK, F., *Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance*. Prague, 1933.
- FLOROVSKY, G., *The problem of old Russian Culture*, in: *Slavic Review*, XXI (1962), p. 1-17.
- OBOLENSKY, D., *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453*. London, 1971.
- IDEM, *Byzantium and the Slavs: collected studies. With a preface by I. Dujčev*. London, Variorum Reprints, 1971.
- IDEM, *The Byzantine Inheritance of Eastern Europe*. London, Variorum Reprints, 1982.
- IDEM, *Maximos the Greek*, in zijn: *Six Byzantine Portraits*. Oxford, 1988, p. 201-219.
- PASCAL, P., *Avvakum et les débuts du raskol. La crise religieuse au XVIIe siècle en Russie*. Ligugé, 1938.
- IDEM, *La vie de l'archiprêtre Avvakum écrite par lui-même*. Traduite du vieux russe en français avec introduction et commentaire. Paris, 1938.
- PICCHIO, R., *The Impact of Ecclesiastic Culture on Old Russian Literary Techniques*, in: *Medieval Russian Culture*. Ed. H. Birnbaum and M.S. Flier. Berkeley, Los Angeles, London, 1984, p. 247-279.
- IDEM, *Letteratura della Slavia ortodossa (IX-XVIII sec.)*. Bari, 1991.
- SCHAEDEER, H., *Moskau das Dritte Rom. Studien zur geschichte der politischen Theorien in der slawischen Welt*. Darmstadt, 1957.
- ŠEVČENKO, I., *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*. Cambridge, Napoli, 1991 (= *Renovatio*, 1).
- SOULIS, G.C., *The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs*, in: *Dumbarton Oaks Papers*, 19 (1965), p. 21-43.
- TACHIAOS, A.-E., *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the Intern. Congress on the Millennium of the Conversion of Rus' to Christianity, Thessaloniki 26-28 nov. 1988*. Thessaloniki, 1992.
- TCHAADAEV, P., *Lettres philosophiques adressées à une dame*. Présentées par F. Rouleau. Paris, 1970.
- TSCHIZEWSKIJ, D. *Russische Geistesgeschichte*. München, 1974².
- THOMSON, F.J., SS. *Cyril and Methodius and a mythical Western Heresy: Trilinguism. A Contribution to the Study of Patristic and Medieval Theories of Sacred Languages*, in: *Analecta Bollandiana*, 110 (1992), p. 67-122.